

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ԶՄԻՒՌՆԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՄՇԱԿՈՑԹԸ

Ա. ԽԱՌԱՏԵԱՆ

Զմիւռնահայ գաղթօջախը կազմաւորուել է Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան անկումից յետոյ (1375) եւ յարատեւել մինչեւ 1922 թ. Սեպտեմբեր, երբ քեմալականները յոյներից յետ նուաճելով այդ քաղաքը, հրի ու սրի մատնեցին նրա ոչ մահմետական ազգաբնակչութեանը՝ գլխաւորապէս յոյներին եւ հայերին: Դեռեւս 11-12-րդ դդ. Զմիւռնիայում՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի առեւտրատնտեսական կապերի այդ խոշոր հանգուցակէտում գոյացել էր հայ առեւտրական գաղութ, կազմուած հայ վաճառականներից: Սելջուկների ժամանակներից հայ առեւտրականները, հատելով փոքրասիական առեւտրական խաչուղիները, հասնում էին էգէեանի ափերը եւ յաջողութեամբ առեւտուր անում ձենովայի եւ Վենետիկի հետ: 13-րդ դ. այդ առնչութիւնները աւելի են ընդգծուում՝ ամրացնելով հայերի առեւտրական կապերը մի կողմից Իլոնիայի ուումի սելջուկեան սուլթանութեան, եւ միւս կողմից՝ Նիկեայի եւ Տրապիզոնի յունական կայսրութիւնների միջեւ: Ա. Ալպոյաճեանը կարծում է, որ Զմիւռնիայում հայ գաղթօջախը ստեղծուել է 13-րդ դ. երկրորդ քառորդին, մոնղոլական արշաւանքների հետեւանքով հայ ազգաբնակչութեան մէջ ծայր առած գաղթներից յետոյ: ¹ Յ. Մանանդեանը ընդգծում է, որ այդ նոյն դարում հայ առեւտրականները ստեղծել էին «համալիսարհային կապեր» եւ կայուն յարաբերութիւններ լեւանտական առեւտրական կենտրոնների հետ: ² Պէտք է կարծել, որ իրականում դրանք եղել են առեւտրական գաղութներ, որոնք գոյանում էին առեւտրի պահանջմունքներով եւ եկուոր հայ վաճառականների առկայութեան շնորհիւ:

1. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. 2, Գահիրէ, 1955, էջ 543:

2. Մամանդեան Յ., Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. 3, Երևան, 1962, էջ 166:

Չմիւռնիայում հայ գաղթօջախը հակաճ համալրում ստացաւ Արեւելեան Հայաստանում Շահ Աբասի արշաւանքի հետեւանքով, 17-րդ դ. առաջին տասնամեակին, երբ բազմաթիւ հայեր գաղթեցին Արեւելեան Հայաստանից: 1608 թ. գրուած մի յիշատակարանում գաղթական հայերի ապաստաններից յիշուում է նաեւ Չմիւռնիային կից Եփեսոսը:³ Այս ժամանակաշրջանում բազմաթիւ հայեր հանգրուանեցին ոչ միայն Չմիւռնիայում, այլեւ նրան մերձաւոր Մանիսա, Այտըն, շրջակայքի գիւղատնտեսական շատ բնակավայրեր: (Մենեմէն, Գուշատա, Պիրկի, Բայանդըր եւ այլն): Ըստ Փրանսիացի ճանապարհորդ Տաւերնիէի, Չմիւռնահայերի թիւը 1631 թ. հասնում էր 8000-ի:⁴ Այս գաղթականները հիմնականում եկել էին Սիւնիքից, Արարատեան դաշտի բնակավայրերից եւ Արեւելեան Հայաստանի այլ վայրերից:

Գաղթօջախի միւս խոշոր համալրումը տեղի է ունեցել 1720-1730-ական թթ.՝ պարսկա-թուրքական պատերազմների ժամանակներից եւ շարունակուել մինչեւ դարակէս, դարձեալ Արեւելեան Հայաստանի յիշեալ շրջանների հայութեան գաղթերի հետեւանքով: Չմիւռնիա եւ առհասարակ էգէեանի մերձափնեայ բնակավայրեր են գաղթել նաեւ բազմաթիւ հայ զանգուածներ՝ Օսմանեան Թուրքիայում ջալալիների ապստամբութեան (17-րդ դ. առաջին տասնամեակներ), Թուրքիայի եւ Իրանի միջեւ շարունակուող պատերազմների եւ այլ աղէտներով թելադրուած գաղթների հետեւանքով՝ Եւզոկիայից, Կեսարիայից, Սեբաստիայից, Խարբերդից եւ այլն:

Չնայած իր ազգաբնակչութեան համեմատաբար սակաւութեանը (մինչեւ 20-րդ դ. սկիզբը Չմիւռնիայի հայութեան քանակը չի անցել 12,000-ից, իսկ նրա գոյութեան վերջին տարիներին՝ 20-21 հազարից),⁵ Չմիւռնահայութիւնը բաւական խոշոր ներդրում ունի ազգային հոգեւոր եւ մտաւոր մշակոյթի զարգացման մէջ: Այդ գաղթօջախի, որպէս հայութեան մշակութային կենտրոնի արժէքը պայմանաւորուած էր հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագրի, որոշակի ազգային, տնտեսական ու հասարակական գործօնների հետ, որոնք բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում մշակոյթի զարգացման համար: Նրա ընդարձակ ու յարատեւ առեւտրատնտեսական կապերը հայրենիքի, արտասահմանի եւ մանաւանդ, եւրոպական երկրների ու այնտեղ ապրող հայրենակիցների հետ, ինչպէս եւ փոխադարձ առնչութիւնները էջմիաձնի մայր աթոռի հետ, մշակութային մշտական սնուցումը այսպիսի ընդարձակ տարածքներից՝ մօտաւորապէս այն հիմնական պատճառներն էին, որ պայմանաւորեցին Չմիւռնահայերի ազգային-հոգեւոր վերելքը, մասնաւորապէս 19-րդ դարի ընթացքում: Ունենալով վարչական-համայնքային կայուն հաստատութիւններ, որոնց կենտրոնում էին եկեղեցին եւ առաջնորդարանը, Չմիւռնահայերը կարողացել են զարգացնել իրենց ազգային մշակոյթը, դպրոցն

3. Հայերէն ձեռագրերի Ժէ դարի յիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմ. Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Կ. Ա., Երեւան, 1974, էջ 289:
 4. The six voyages of J.B. Tavernier, London, 1678, p. 289.
 5. Մատենադարան, Ա. Ալպոյանեանի ֆոնդ, թղթ. 8, վաւ. 213, էջ 4: «Արեւ» 1956, 2 ձեռնարկների:

ու լուսաւորութիւնը՝ յաջողութեամբ դուրս գալով տեղական, նոյնիսկ արեւմտահայ շրջանակներից եւ ստեղծել համազգային արժէքներ:

Գաղթօջախի ճարտարապետական ակնառու կոթողներից էր Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, որ գործել է 15-16-րդ դարերից: Այս եկեղեցին յիշատակող հնագոյն վաւերագիրը աւանդուած է 1625 թ., նախապէս այն կոչուել է Ս. Ստեփանոսի եւ Ս. Բարդուղիմէոսի եկեղեցի:⁶ Եկեղեցին քանիցս աւերուել է Չմիւռնիայից անպակաս երկրաշարժների եւ հրդեհների պատճառով: Այն փլուզուել է 1688 թ. եւ վերաշինուել 1689 թ., այրուել 1845 թ. եւ նորոգուել 1853 թ.: Այս անգամ եկեղեցին նախագծել եւ կառուցուել էր ճարտարապետ Մելքոն Երամեանը՝ ազգային արուեստի աւանդոյթների հմուտ կիրառմամբ: Իր նրբարուեստ խոյակներով, սիւներով եւ զանգակատնով, ինչպէս եւ ճարտարապետական ինքնատիպ լուծումներով Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին երկար ժամանակ մնում էր Չմիւռնիայի ամենաարժէքաւոր կոթողներից մէկը: Արուեստի տեսակէտից ուշագրաւ կառոյցներ էին նաեւ Ս. Մեսրոպեան դպրոցի շէնքը եւ Ս. Լուսաւորչեան եկեղեցին (1801): Աչքի ընկնող շինութիւն էին համայնքի Ս. Լուսաւորչեան ազգային հիւանդանոցը, որի նորոգման վրայ 1864 թ. ծախսուել էր 582 ոսկի,⁷ ինչպէս եւ իգական Ս. Հոփսիմեան վարժարանը, որ կառուցուել էր 1845-1849 թթ.: Այսուհանդերձ, Չմիւռնիայում հայութեան ամենահին արուեստը մնում էր գրչութիւնը: Այն բաւական զարգացում է ունեցել գրչութեան վերջին շրջանում՝ 17-18-րդ դդ., գաղթօջախում գրատպութեան յայտնուելուց մօտ մէկ երեսնամեակ առաջ: Այստեղ գրչագրուել են կրօնական, փիլիսոփայական, քերականական, մշակոյթի այլեւայլ բնագաւառներին վերաբերող ուշագրաւ ձեռագրեր: Էգէեանի շրջանում գրուած հնագոյն ձեռագրերից է Չմիւռնիային կից Եփեսոսում 1622 թ. գրուած Աւետարանը:⁸ Ձեռագրեր են գրուել Չմիւռնիայում, նրան կից Բերգամայում, Թուրքուտում, Մանիսայում, Այտընում եւ այլուր:⁹ Կրօնաւորներից բացի, Չմիւռնիայում այս ժամանակաշրջանում մշակութային գործունէութեամբ զբաղուել են նաեւ կրթուած վաճառականները: Առեւտուրը եւ մշակոյթը միաւորող Չմիւռնացի մշակութային գործչի մենք տեսնում ենք դեռեւս 17-րդ դարում: Այդ անձը գրիչ Սուքիասն է, 1662 թ. Չմիւռնիայում Սաղմոսարան գրչագրող վաճառականը: Իր ձեռագրի յիշատարանում նա գրում է. «Աւարտեցաւ ի թուականիս հայոց ՌՃԺԱ ամին եւ Յունիսի ԻԱ յաւուր շաբաթու, ի քաղաքն Չմիւռ, ընդ հովանեաւ սուրբ Բարդուղիմէոսի եկեղեցու եւ այլ կար գիրքս այս ի ձեռին իմում ոչ կարէի աւարտել, զի էի վաճառող ընչից, երթայի քաղաքէ քաղաք, յայլ երկիր, որ կոչի Տալիա, քաղաքս Լիկոնայ...»:¹⁰

6. Հայերէն ձեռագիր յիշատակամներ, Ժէ դար (1621-1640), կազմ. Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Կ. Ա., Երեւան, 1978, էջ 87:
 7. «Արեւել», Կ. Պոլիս, 1902, 14 Օգոստոսի:
 8. Մատենադարան, ձեռ. 94:
 9. Նոյն տեղում, ձեռ. 6332, 8751, 2129, 4669, 805 եւ այլն:
 10. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Միլիթարեանցի Վեմետիկ, Կ. Ա., (կազմ. Բ. Սարգսեան), Վեմետիկ, 1914, էջ 349:

Տնտեսական եւ մշակութային գործունէութիւնը միաւորող գործչի այս կերպարը յարատեւեց Չմիւռնիայում մինչեւ 20-րդ դ. սկիզբը՝ ի դէմս Տէտէեան եղբայրների, Գր. Մսերեանի, Գ. Բարազեանի, Պալեոզեանի եւ ուրիշների: Լուսամիտ վաճառականներից Պետրոս Ապրոյեանը, ռուսաց Պետրոս Առաջին ցարից Ռուսաստանից արտօնեալ պայմաններով առեւտրի իրաւունք ստացած նոյն անձնաւորութիւնը, զբաղուել է նաեւ թարգմանական գործունէութեամբ: 1745-1746 թթ. նա Չմիւռնիայում թարգմանել է «ի Ֆիլէմէնկի բարբառոյ ի հայ բարբառ» (իմա Ֆլամանդերէնից) «Պատմութիւն Բիւզանդիոյ կամ Բիւզանդարան» ժողովածուն, որտեղ ուշագրաւ են էգէեանի մերձափնեայ տարածքներին վերաբերող պատմաշխարհագրական հատուածները («Վասն լիկիացուոց իսմիռային», «Յաղագս Մանիսայու», «Յաղագս Եփեսոսի» եւ «Յաղագս Ֆիլատելիոյ»):¹¹

Չմիւռնահայ մշակոյթի մէջ հին արմատներ ունի նաեւ գրատպութեան արուեստը: Դրա պատմութիւնը սկիզբ է առնում մի հետաքրքիր միջադէպով. 1676 թ. Մարսէլում տպագրուած Մաշտոցում որպէս տպագրութեան վայր նշուած է Չմիւռնիան՝ դաւանական բարդութիւններից խուսափելու նպատակով: Յիրաւի, Չմիւռնիայի հայ գաղթօջախը ի հնուց անտի Եւրոպայում ճանաչում ունէր իբրեւ առեւտրական ու մշակութային կենտրոն, ուստի եւ միանգամայն ընդունելի կարող էր լինել այնտեղ գիրք տպագրելու իրողութիւնը: Չմիւռնիայում, մինչդեռ, առաջին հայերէն գրքերը տպագրուել են 1759-1762 թթ.՝ Մահտեսի Մարկոսի տպարանում: Դրանք են՝ Մեկնութիւն ժամանակագրութեան, Խորհրդատետր եւ Եզնիկ Կողբացու յայտնի գործը:¹² Այս տպարանի գործունէութեանը նպաստել էին Սիմէոն Երեւանցի Կաթողիկոսը եւ կրօնական գործիչ Մեսրոպ Գանձակեցին: Յայտնի են Սիմէոնի ջանքերը էջմիածնում տպարան հաստատելու գործում, իսկ ինչ վերաբերում է Մեսրոպ Գանձակեցուն, ապա նա Չմիւռնիայում բաւական եռանդ ու կարողութիւններ է դրսեւորել ձեռագրերի ընդօրինակութեան, կրօնական բնոյթի ձեռագիր ժողովածուներ կազմելու ուղղութեամբ: Այդպիսին է նրա կազմած «Համառօտ մեկնութիւնը» (1758), «Լուծմունք Ս. գրոց Գրիգորի աստուածաբանի եւ մեկնութիւն Դանիէլ մարգարէի» ձեռագիրը¹³ եւ այլն: Մեսրոպ Գանձակեցուն սատարում էր նաեւ ժամանակի Չմիւռնիայի Հայոց Առաջնորդ Աբրահամ Աստապատցին: Այս գործիչներն էին, ի դէպ, որ Չմիւռնիայում նախապատրաստեցին առաջին ազգային վարժարանի ստեղծումը 18-րդ դ. վերջին քառորդին:

Չմիւռնիայում գրատպութեան սկիզբ առած ընթացքը ընդհատուեց աւելի

11. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Միխրաբեան մատենադարանի ի Վիէննա, հ. Բ. (կազմ. Յ. Ոսկեան), Վիեննա, 1963, էջ 238-239:

12. Այպոյանեան Ա., Չմիւռնիոյ տպարանները, «Պատմա-բանասիրական համադէտ», 1964, 2, էջ 71-72:

13. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամեմափրկիչ վանքի, հ. Ա. (կազմ. Տէր Աւետիսեան Ս.), Վիեննա, 1970, էջ 562, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի սրբոց Յակոբեանց վանքի (կազմ. Ա. Սիրմէեան), հ. 1, Երուսաղէմ, 1948, էջ 288:

քան եօթ տասնամեակ եւ վերսկսուեց ամերիկացի բողոքական գործիչների ձեռքով: 1833-1853 թթ. նրանք այստեղ տպագրեցին կրօնական եւ ուսումնական բովանդակութեան մի շարք գրքեր, ինչպէս Հեզարան, անգլերէնի քերականութիւն եւ այլն: 1839-1850-ական թթ. այդ նոյն՝ Հոման Հալլոքի տպարանում էր տպագրուում բողոքականների «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» ամսագիրը:

1840-ական թթ. տպագրական արուեստի զարգացման համար նոր պայմաններ ստեղծուեցին: 1839 թ. սկսուած Թանգիմաթի բարեփոխումները գոնէ խոշոր քաղաքներում ինչ-ինչ չափերով նպաստեցին ոչ մահմեդական ազգաբնակչութեան հոգեւոր կեանքի աշխուժացմանը: Նշուած տասնամեակին Չմիւռնիայի մշակութային իրականութեան մէջ յայտնի են Ստ. Պապոյեանի տպարանը (1840-1844) եւ Թաթիկեան վիմագրատունը (1840-1910-ական թթ.): Իր առաջին տարիներին Ստ. Պապոյեանի տպարանում էր տպագրուում «Արշալոյս արարատեան» թերթը, որից չորս տարի անց այն դարձաւ Թերթի սեփականութիւնը՝ կոչուելով նրա անունով: Այս տպարանը գործել է մինչեւ «Արշալոյս արարատեանի» դադարը՝ 1884 թ.:

Իր արտադրական կարողութիւններով առաւել աչքի էր ընկնում Թաթիկեան տպարանը: Բացի հայերէն գրականութիւնից, այստեղ տպուում էին արեւելեան եւ եւրոպական լեզուներով գրքեր, գրքոյկներ, պարբերականներ, ծանուցումներ եւ այլն: Երկար ժամանակ այդ տպարանը Չմիւռնիայում անմրցելի էր մնում իր արդիւնքների քանակով եւ որակով: Այստեղ էր տպագրուում նաեւ Ստ. Ոսկեանի խմբագրած «Ռեֆորմ» թերթը (1869-1901):

Սեփական տպարան ունէր «Արագածունեաց» լուսաւորական ընկերութիւնը: Այստեղ տպագրուել են Խ. Մելիքսեւլումեանի «Հայրենասէր» (1843-1846), թերթը եւ մի քանի գրքեր: Տպարանը գործել է 1843-1847 թթ.:

Համայնքի լուսաւորական կեանքում ազդեցիկ դեր ունէր Ս. Մեսրոպեան արական վարժարանը, որը 1841 թ. ունեցաւ իր սեփական տպարանը՝ նշանաւոր մանկավարժ Ռ. Ա. Փափագեանի եռանդուն ջանքերի շնորհիւ: Այս տպարանը նուիրուել էր տրիեստաբնակ բարեգործ, զմիւռնացի Պետրոս Երուսաղէմեանը: Ս. Մեսրոպեանի տպարանում էին տպագրուել Յ. Վանանդեցու «Ոսկի դար Հայաստանի» պոէմը, Շատորբիանի «Աթալան»՝ Տ. Յ. Սաւալանեանի թարգմանութեամբ, Կորիւնի «Վարք Մաշտոցին» եւ այլն:

Հայ տպագրութեան ասպարէզում բացառիկ կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ Տէտէեան եղբայրների հրատարակչութիւնը (1853-1892), որը աննախընթաց համբաւի հասաւ անուանի տպագրապետ եւ թարգմանիչ Տիգրան Յարութիւն Տէտէեանի (1832-1868) ժամանակ: Իր շուրջ համախմբելով զմիւռնահայ տաղանդաւոր թարգմանիչներին (Գր. Չիլինկիրեան, Մ. Նուպարեան, Մ. Մամուրեան, Ա. Կ. Տէտէեան եւ ուրիշներ), նա գործնականում նոր ուղղութիւն սկզբնաւորեց Հայ թարգմանական գրականութեան եւ գրատպութեան արուեստի մէջ՝ ձեռնարկելով եւրոպական դասական հեղինակների տպագրութիւնը: Տպագրապետը նիւթապէս խրախուսում էր թարգմանիչներին եւ ամենայն իրաւունքով նրան պէտք է վերադրել

զմիւռնահայ թարգմանական փայլուն դպրոցի կազմակերպման գործը: Ինքը՝ տպագրապետը, անձամբ իր ծանրակշիռ մասնակցութիւնն էր բերում թարգմանական՝ իր ժամանակի եւ պայմանների համար յղացած վիթխարի ծրագրին: Նրա թարգմանութեամբ տպագրուեցին «Հազարամէկ գիշերը» (անաւարտ), Մոլիերի «Ագահը», «Ակամայ բժիշկը» եւ «Սէրը բժիշկ է» կատակերգութիւնները, Ալ. Դիւմայի «Կոմս Մոնտէ Քրիստոն» եւ այլն: Թարգմանական գործունէութեամբ էին զբաղում նաեւ Տրգրան Յարութիւն Տէտէեանի միւս եղբայրները՝ Արամ Կարապետ եւ Հայկ Յակոբ Տէտէեանները:¹⁴ Տէտէեան տպարանում են տպագրուել Վոլթերի, Մոլիերի, Շեքսպիրի, Սվիֆտի, Հիւգոյի, Սկոտի, Շատոբրիանի, Դիւմայի, է. Սիւի, Ժ. Սանգի եւ եւրոպական այլ հեղինակների շատ երկեր, աշխարհաբարի ուսուցման ձեռնարկներ՝ այբբենարաններ եւ այլն: Տպարանը յազեցած էր եւրոպական տեխնիկական սարքաւորումներով, որոնք բերուած էին Իտալիայից եւ Ֆրանսիայից: Ա. Ակոյաճեանը Տ. Հ. Տէտէեանին իրաւացիորէն համարում է «մեծ տպագրապետ եւ արեւմտեան հայոց ամենամեծ հրատարակիչ»:¹⁵ 1860–1870–ական թթ. այստեղ՝ Տէտէեան տպարանում էին լոյս տեսնում զմիւռնահայ գրեթէ բոլոր պարբերականները:

1850–ական թթ. համայնքի գրական շարժման խանդավառ մթնոլորտում նկատուում էր առաջին հայեացքից բացառիկ թուացող երեւոյթ՝ տպագրական գործունէութեան էին ձեռք զարկում, նոյն Ռ. Ա. Փափազեանի խրախոյսներով, Ս. Մեսրոպեանի պատանի սաները: «Պատանեկան» այսպիսի հրատարակութիւններից էին «Թուփակ Հայկազեանը» եւ Ս. Նուպարեանի «Նրկասէր» պարբերականը, որի մամուլը Նուպարեանը ձեռք էր բերել Տէտէեան տպարանից:

1878–1880 թթ. գործում էր «Արեւելեան մամուլի» տպարանը, որ հիմնել էր Գր. Մսերեանը՝ օգտուելով Մ. Մամուրեանի արտօնագրից: 1880 թ. Գր. Մսերեանը ձեռք է բերում սեփական արտօնագիր եւ հիմնում տպարան, որի արդիւնքն էին նրա խմբագրութեամբ հրատարակուող «Մետէորա» տարեգիրքը եւ մի քանի այլ գրքեր ու գրքոյկներ: Մսերեան տպարանը գործել է մինչեւ 1881 թ.:

14. Զմիւռնահայ այս գործիչների, ինչպէս եւ բազմաթիւ այլ զմիւռնացիների երկու եւ մոյմիսկ երեք ամուսն ունենալը բացատրում է գաղթօրջախում ընդունուած հնագոյն սովորոյթով: Հնարաւոր է, անշուշտ, որ գրական գործիչներին երկրորդ ամուսն օժտած լինէր մրանց ուսուցիչ Ռ. Ա. Փափազեանը, որը ինչպէս մշուում է Կ. Ճիւղզեանը, իր սամերիմ հաղորդում էր «Իրրիւ բանաստեղծական յաւելեալ ամուսն կրելի հայ դիւցազունների ոգեշունչ ամուսններ» (տես Ճիւղզեան Կ. Հ., էջեր 1850–60–ական թթ. զմիւռնահայ գրական շարժման պատմութիւնից, «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1982, 2, էջ 62): Բայց անկախ դրանից էլ զմիւռնացիները, այդ թւում եւ կամայք, կրել են երկու ամուսն: Այս տեսակետից ուշագրաւ է զմիւռնացի Աստուածատուր Ապրոյեանի՝ Ներսէս Աշտարակեցուն ուղղած 1848 թ. Մարտի 10–ի թուակիր նամակի մի վկայութիւնը: «Ձամուսն էրեց դստերն իմոյ թէւ Կիւստէ յորջորջեալ, այլ աւագանի՝ վարդաւոր ամուսնեալ է հնագոյն սովորութեամբ գոյով»,– գրում է նա (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 137, վաւ. 92):

15. Ակոյաճեան Ա., Զմիւռնիոյ տպարանները, էջ 81:

1883 թ. անուանի հրապարակախօս, թարգմանիչ եւ մանկավարժ Մ. Մամուրեանը հիմնեց «Արեւելեան մամուլի» տպարանը (յետագայում՝ Մամուրեան տպարան): Այն յարատեւեց մինչեւ գաղթօջախի վախճանը՝ մշակութային խոր հետք թողնելով նրա պատմութեան մէջ: Այստեղ են տպագրուել «Արեւելեան մամուլ» պարբերականը, «Դաշինք» թերթը եւ բազմաթիւ գեղարուեստական ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրքեր, դասագրքեր:

Գաղթօջախի վերջին տպարաններից էին Բ. Քէչիչեանի (հիմն.՝ 1907 թ.) եւ Հ. Շեքէրեանի հաստատութիւնները, որտեղ տպագրուել են զմիւռնահայ 10–ական թթ. պարբերականները, գրքեր, տեղեկագրեր, լրատուական բնոյթի գործեր:

Գաղթօջախի դարաւոր պատմութեան մէջ եզակի արժէք են ունեցել ազգային դպրոցները: 18–րդ դ. 2–րդ քառորդին Զմիւռնիայում կրթական գործն իրականացրել են էջմիածնական կրթուած հոգեւորականները, որոնք նուիրակական կամ առաջնորդական պաշտօններով սերտօրէն առնչուել են գաղթօջախի հետ: Նկատենք, որ զմիւռնահայ գաղթօջախը վաղեմի ժամանակներից համարուել է էջմիածնի «տէրունի թեմ»: Միայն 1825 թ. էջմիածնական վերջին առաջնորդ Ստ. Ենոքեանից յետոյ Զմիւռնիայի թեմը անցել է Կ. Պոլսի պատրիարքութեան իրաւասութեան ներքոյ:¹⁶ 18–րդ դ. վերջին տասնամեակներին հիմնուեց եւ մինչեւ 1922 թ. գործեց Ս. Մեսրոպեան վարժարանը:¹⁷ Այն իւրովի արտացոլում էր նոր ժամանակների հայ դպրոցի եւ մանկավարժական մտքի անցած ուղին՝ պահպանողական կրթօջախից մինչեւ մանկավարժական ծրագրով ու մեթոդներով առաջնորդուող դպրոցի ուղին: 18–րդ դ. առաջին քառորդին այս վարժարանի տեսուչն էր ճանաչուած մանկավարժ եւ բանաստեղծ, լուսաւորիչ Յ. Վանանդեցին: Նրա եւ մանաւանդ Ռ. Ա. Փափազեանի տեսչութեան (1830–1857) ժամանակ Ս. Մեսրոպեան վարժարանը արժանի հեղինակութիւն ձեռք բերեց առհասարակ հայութեան մէջ: Այստեղ ուսանելու էին զալիս նաեւ Կ. Պոլսից ու արտասահմանից եկած հայ երեխաներ: Արեւմտահայ դպրոցի պատմութեան մէջ Ս. Մեսրոպեանն առաջինն էր, որ աշխարհաբարն ընդունեց որպէս ուսուցման պաշտօնական լեզու եւ իրականացրեց ազգային լուսաւորութեան առաջաւոր սկզբունքները: 1830–ական թթ. այստեղ մտցուեցին եւրոպական լեզուների (անգլերէն, ֆրանսերէն, իտալերէն), բնագիտական եւ մաթեմատիկական առարկաների ուսուցում, դասաւանդման նոր եղանակներ: Ռ. Փափազեանի ղեկավարութեամբ Ս. Մեսրոպեանի սաները կազմակերպեցին թատերական ներկայացումների խումբ՝ նրանց ուժերով 1830–ական թթ. բեմադրուել է Կ.

16. Ստ. Ենոքեան եպիսկոպոսը 1820–1821 թթ. անձամբ է կազմել Ս. Մեսրոպեան վարժարանի Կանոնադրութեան նախագիծը՝ «Յուցակ բարոյ կառավարութեան վարժարանին Զմիւռնիոյ լաղախ» վերնագրով (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ.՝ 51, վաւ. 197): 1825 թ. Մայիսի 11–ին առաջնորդ կատարել է այս վարժարանի վերաշինութեան առթիւ արարողութիւնը («Դափնի», Զմիւռնիա, 1921, 2, էջ 61):

17. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 51, վաւ. 197:

Գուլգոնիի «Հիւրանոցի տիրուհին» ներկայացումը: Վերը տեսանք որ վարժարանը ունէր նաեւ սեփական տպարան: Հետեւաբար, այս վարժարանը զմիւռնահայ մշակոյթի համար եղել է շատ աւելին, քան սոսկ դպրոցն էր: Բաւական է միայն ասել, որ ամբողջ 19-րդ դ. 2-րդ կէսի եւ յետագայի զմիւռնահայ անուանի մտաւորականութիւնը սովորել է այս վարժարանում, եւ որը հայ մշակոյթը հարստացրել է հրապարակախօսական, գրական, մանկավարժական, փիլիսոփայական եւ այլ մնայուն համազգային արժէքներով: 19-րդ դ. երկրորդ կէսին վարժարանի տեսչութիւնը վարել են այնպիսի ականաւոր գործիչներ, ինչպէս Ստ. Ոսկանեանը, Մ. Մամուրեանը, Մ. Սարըեանը եւ ուրիշներ: 1870-1900-ական թթ. եւ դրանից յետոյ Ս. Մեսրոպեանն ունէր մինչեւ 400 աշակերտ: 19-րդ դ. վարժարանին նիւթական ձեռնտուութիւն են ցոյց տուել բարեգործներ Պետրոս Եղուստեանը (1830-ական թթ.՝ օտար լեզուների ուսուցում) եւ Յովհ. Սպարթալեանը (կառուցել է վարժարանի նոր շէնքը՝ 1886 թ.):

Զմիւռնիայի իգական Ս. Հոփսիմեան վարժարանը հիմնադրուել է 1820 թ.՝ տրիեստաբնակ մեծահարուստ Յակոբ Սարգսեանի միջոցներով եւ մինչեւ 1845 թ. կոչուել նրա անուամբ: 1845 թ. Յուլիսի 21-ի մեծ հրդեհը, որ ճարակել էր Զմիւռնիայի գրեթէ ամբողջ հայկական թաղը, կործանեց նաեւ այս վարժարանի շէնքը: Հայկական թաղամասի 700 տնից անվթար մնաց ընդամէնը 40-ը:¹⁸ Վարժարանը վերականգնուեց 1849 թ.՝ Տիկին Հոփսիմէ Կոստանդեանի նուիրատուութեամբ եւ վերանուանուեց Ս. Հոփսիմեան վարժարանի: Մեր դարասկզբին այն ունէր շուրջ 300-400 աշակերտուհիներ: Դպրոցի նպատակն էր կրթել եւ դաստիարակել հայ ընտանիքին նուիրուած լուսամիտ մայրեր, աղջիկներին տալ ազգային դաստիարակութիւն եւ առտնին հմտութիւններ: Ինչպէս եւ Ս. Մեսրոպեան վարժարանը, Ս. Հոփսիմեանը եւս գոյատեւել է մինչեւ գաղթօջախի կործանումը:

80-ական թթ. Զմիւռնիայում իր մանկավարժական նորամուծութիւններով առանձնանում էր Աղաբեկեան վարժարանը, որի տեսուչներն էին Մ. Աղաբեկեանը (ապագայ «Կոռնկ հայոց աշխարհին» եւ «Միլն Աւարայրի» պարբերականների խմբագիրը) եւ Մ. Մամուրեանը: Դպրոցը նախապէս արական էր, իսկ յետոյ դարձաւ երկսեռ, որ նորոյթ էր առհասարակ հայ դպրոցի համար: Ուսուցման մեթոդներն ու եղանակները այս վարժարանում յենուում էին եւրոպական մանկավարժական սկզբունքների վրայ:

Գաղթօջախի մշակոյթի զարգացումը նշանակալիօրէն խթանել են լուսաւորական-մշակութային ընկերութիւնները: Գործունէութեան թափով ու նպատակադրումներով աչքի էր ընկնում մանաւանդ «Սիւնեաց» ընկերութիւնը, որ արդիւնաւէտ է գործել 1841-1845 թթ.: Ընկերութիւնը աջակցել եւ նիւթապէս խրախուսել է ոչ միայն Զմիւռնիայի, այլեւ շրջակայ բնակավայրերի կրթական գործին: Նրա նիւթական պատկառելի հնարաւորութիւնների մասին է խօսում անդամակցող վաճառականութեան ստուար շերտը (սկսած տեղի հայ

վաճառականներից մինչեւ Տրիեստի վաճառականները, Վիեննայի, Պաղտատի, Պոմպէյի եւ այլ քաղաքների ու գաղթօջախների հարուստ ազգայիններ, օտարազգի վաճառականներ եւ այլն): Ընկերութիւնը դպրոցներ է հիմնել Էգէ-եանի ողջ շրջակայքով մէկ՝ Մանիսա, Բայանդըր, Էյդեմիշ, Ագհիսար, ինչպէս նաեւ հեռաւոր Վառնայում (Պուկարիա): 1845 թ. հրդեհը ծանր հարուած հասցրեց «Սիւնեացին», ընկերութեան վարչութեան մէջ ծայր առան դրան հետեւած շփոթն ու երկպառակութիւնները: Զլատուած ընկերութիւնը գործել է մինչեւ 1850-ականի սկիզբը՝ անուանապէս:

1843-1845 թթ. գործում էր «Արագածունեաց» ընկերութիւնը, որն իր տպարանում, ինչպէս տեսանք, հրատարակել է սեփական «Հայրենասէր» թերթը եւ մի քանի գրքեր: 1845 թ. մեծ հրդեհը այրեց ընկերութեան հնարաւորութիւնները եւ գործունէութեան հեռանկարները: Նոյն պատճառով իր գործունէութիւնը դադարեցրեց «Հայկազնեան» ընկերութիւնը, որից մնացել են մի երկու տպագրուած գիրք, այդ թուում «Հարիւր առակները»:

Զմիւռնիայում թատերական մշակոյթի զարգացման գործը կապուած է «Վասպուրական» ընկերութեան գործունէութեան հետ: Այն յայտնի է գաղթօջախում փրոֆեսիոնալ համանուն թատրոնի հիմնադրմամբ: «Վասպուրական» թատրոնը թատերական թարգմանական խաղացանկի հետ միասին տեղ է տուել նաեւ ազգայինին՝ բեմադրելով պատմական հայ անցեալին նուիրուած՝ Մ. Պեչիկթաշլեանի, Մ. Վանանդեցու եւ այլոց թատերգութիւնները: 1863 թ. «Վասպուրական» թատրոնը համազգային արժէք ստացաւ Կ. Պոլսից հիւրախաղերի եկած Յ. Վարդուխանի եւ Ստ. Էքեանի խմբերի շնորհիւ: Այս թատրոնի բեմում ելոյթներ են ունեցել նաեւ Զմիւռնիայի եւրոպական օփերետային «Կամարանօ» թատրոնը, արտասահմանցի դերասաններ եւ այլն: «Վասպուրականը» իւրովսանն նպաստել է թուրքական թատրոնի զարգացմանը: Նկատի առնելով քաղաքի յունական ստուար ազգաբնակչութեանը, թատրոնը ներկայացրել է նաեւ յունարէն փիէսներ:

1860-ական թթ. զմիւռնահայ գաղթօջախի կեանքում ուշադրաւ երեւոյթ էր «Տիգրան» մասունական օթեակը (հիմն. 1865 թ.): Զմիւռնիայում Փրանկմասոնական ընկերութիւններ ունէին անգլիացիները («Հոմերոս»), իտալացիները («Ստեյլա իոնիա»), յոյները («Այոս Յորեյոս»): «Տիգրան» օթեակը, ինչպէս եւ Կ. Պոլսի հայկական «Հայկ-Օրիոնը» ընդգրկում էր հայ մտաւորականութեան տարբեր մտայնութեան ներկայացուցիչներին, նրան անդամակցել են Մ. Մամուրեանը, Գր. Զիլինկիրեանը, Կ.Ա. Տէտէեանը, Մ. Վանանդեցին, «Հաչտնից» ընկերութեան շատ անդամներ: Այս օթեակում է Մ. Մամուրեանը կարդացել իր ատենախօսութիւնը Մ. Նալբանդեանի մահուան տարելիցին (1867), որը յետոյ տպագրուեց «Մաղիկ» հանդէսում: Օթեակի գործունէութիւնը կապուած է ազգային ինքնագիտակցութեան վերելքի եւ համայնքում հասարակական մտայնութեան զարգացման հետ: Մինչեւ գաղթօջախի անկումը գործում էր «Հայ ընթերցատունը» (հիմն. Գ. Բաբազեան, 1869-1922), որի հարուստ հաւաքածուն կազմուած էր հայ եւ օտարազգի դասականների երկերից:

18. Մատեմադարան, Կաթողիկոսական դիւան, քոթ. 116, վաւ. 28ա, 28բ:

Չմիւռնահայ մշակութային իրականութեան մէջ դժուար է գերազնահատել պարբերական մամուլի դերը: Առաջին հայերէն պարբերականը Չմիւռնիայում ամերիկեան բողոքականների հրատարակած «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» ամսագիրն էր, սակայն այն չունէր ազգային նկարագիր եւ բնականաբար, չէր կարող գոհացնել Չմիւռնահայերի հասարակական պահանջմունքները: Այս պարբերականը հայագիտութեան համար արժէքաւոր կարող է լինել այնքանով, որքանով բաւական նպաստ է բերել գրական հայերէնի մշակմանը, խթանել լրագրային ոճի զարգացմանը: Այս ամսագրի հրատարակութիւնից մէկ տարի անց, 1840 թ. Չմիւռնիայում սկսուեց հրատարակուել «Արշալոյս արարատեան» թերթը (տպագրուել է մինչեւ 1884 թ. վերջը)¹⁹ արեւմտահայ անդրանիկ ազգային-հասարակական պարբերականը: «Արշալոյս արարատեանը» (խմբագիր-հիմնադիր՝ Ղ. Պարզագրեան, վերջում՝ Յ.Կ. Սվաճեան) բազմակողմանիորէն արտացոլել է հայ կեանքը եւ դուրս եկել զուտ Չմիւռնիայի շրջանակներից: Նրա էջերում բազմաթիւ յօդուածներ եւ վաւերագրեր են տպագրուել ոչ միայն արեւմտահայութեան, այլեւ արեւելահայերի, Եւրոպայի ու Ասիայի հայ գաղթօջախների կեանքի եւ իրականութեան վերաբերեալ: Այս թերթի չուրջ չորս եւ կէս տասնամեակի գործունէութիւնը կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ ազգային համախմբման, հայ ժողովուրդի տարբեր հատուածների ու գաղթօջախների առնչութիւնների խորացման, նրանց ազգային դիմանկարը պահպանելու գործում:

«Արշալոյս արարատեանի» հետ մի որոշ ժամանակահատուածում տպագրուում էր «Հայրենասէր» շաբաթաթերթը (խմբ.՝ Խ. Մելիքեւլումեան): 1845 թ. Յունիսի մեծ հրդեհը նիւթական անդամանելի կորուստներ հասցրեց «Հայրենասէրին», որը այլեւս չկարողացաւ ոտքի կանգնել եւ մի կերպ հրատարակուելով մինչեւ 1846 թ., ասպարէզը թողեց «Արշալոյս արարատեանին»: Այս թերթը ուշագրաւ է ոչ միայն Չմիւռնահայ համայնքի ներքին կեանքի, նրա հակասութիւնների բացայայտման, այլեւ արեւելահայութեան հետ արեւմտահայ հատուածի առնչութիւնները խորացնելու տեսակէտից:

Գրական թեքում ունէր յաջորդ տասնամեակին լոյս տեսած «Արփի արարատեան» ամսագիրը (1853-1856), որ հրատարակում էին Տէտէեան եղբայրները (խմբ.՝ Ա.Կ. Տէտէեան): Լինելով արեւմտահայ երկրորդ գրական հրատարակութիւնը Կ. Պոլսի «Բանասէրից» յետոյ (1850-1851), «Արփի արարատեանը» փաստօրէն հիմք էր դնում եւրոպական դասական գրականու-

19. Հայ պարբերական մամուլի մատենագրութիւններում «Արշալոյս արարատեանի» դադարի տարին է համարում հիմնականում 1887 թուականը, որ թիշո չէ: Այս թերթը վերջնականապէս փակուել է 1884 թ. Դեկտեմբերի 29-ից յետոյ, Դեկտեմբերի 22-ի համարում թուրքական իշխանութիւնների դէմ մի գրգռիչ մամակ տպագրելու պատճառով: Այս մոյմ պատճառով ձեռք բերուելու եւ բանտ է մտնուել թերթի վերջին խմբագիր Յարութիւմ Կ. Սվաճեանը՝ Փարիզում իրաւաբանական քարձրագոյն կրթութիւն ստացած եւ առաջադէմ հայեացքների տէր մի մտաւորական: Մօտ մէկ եւ կէս տարի բանտում տառապելուց յետոյ մա ազատուել է եւ խիստ հիւժուած՝ վախճանուել 1887 թ. («Մասիս», 1887, թիւ 3866, «Փունջ», 1887, թիւ 2036, 2074): Հաւանական է, որ մատենագէտները մրա մահուան տարին շփոթում են թերթի դադարի թուականի հետ:

թեան հայերէն թարգմանութեանը՝ Օսմանեան Թուրքիայի տարածքում: Այս հանդէսում տպագրուեցին Տ.Հ. Տէտէեանի թարգմանութեամբ՝ Մուլիերի «ժլատը», «Ակամայ բժիշկ» եւ «Մէրը բժիշկ է» կատակերգութիւնները եւ այլն:

Մշակութային ինքնատիպ երեւոյթ էր Չմիւռնահայ լուսաւորիչ, մտածող Գ. Կոստանդեանի «Թանգարան հասարակաց» վերնագրով մատենաշարի թողարկումը: Մատենաշարը նուիրուած էր տարբեր գիտութիւնների (գանգաբանութիւն, երկրաբանութիւն, ձգողաբանութիւն եւ այլն)՝ ընդամէնը 16 գրքոյկ:²⁰ Կոստանդեանը առաջինն էր Չմիւռնիայում, որ փորձում էր ժողովրդականացնել գիտութիւնը եւ մատչելի դարձնել այն հասարակական լայն խաւերին: Իրացիոնալիզմին ինչ-որ չափով տալը այդ գրքոյկներում (մեմբերաբանութիւն, մագնիսաբանութիւն) պէտք է բացատրել ժամանակի գիտութեանը յատուկ թերութիւններով, որոնցից զերծ չէր կարող մնալ, բնականաբար, երիտասարդ հեղինակը: Յետագայում Գ. Կոստանդեանը գրեց «Մեթոտին վրայ» փիլիսոփայական խորիմաստ աշխատութիւնը, որն իր գիտական արժէքով մնաց բացառիկ եւ եզակի երեւոյթ հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան մէջ:

Առաջդիմական ուղղութիւն ունէր Չմիւռնիայի «Միութիւն» պարբերականը (1860-1862՝ ընդհատումներով): Այն «Հաշտեանից» ընկերութեան հրատարակութիւնն էր եւ համայնքում բերում էր նոր գաղափարներ: Գաղթօջախում զարգացող հասարակական միտքը աւելի ազդեցիկ դարձաւ «Մաղիկ» հանդէսում (1861-1867, խմբագիրներ՝ Գր. Չիլինկիրեան եւ Ա. Հայկունի, 1862-ից՝ միայն Գր. Չիլինկիրեան): Այս պարբերականը գաղափարական ակնառու նշանակութիւն ունեցաւ արեւմտահայ ազգային մարմինների դեմոկրատացման, հայ հասարակական կեանքի եւ մշակոյթի եւրոպականացման գործում: Պակաս կարեւոր չէ եւ այն, որ 1860-ական թթ. արեւմտահայ գեղագիտական միտքը բաւական շատ բան է պարտական «Մաղիկին», մասնաւորապէս ռոմանտիկական գեղագիտական կողմնորոշումների տեսակէտից: Չիլինկիրեանը նախ «Մաղիկում»,²¹ այնուհետեւ առանձին գրքերով տպագրեց Վ. Հիւզոյի «Թշուառները», մի վէպ, որ երկար ժամանակ պահպանեց իր հմայքը արեւմտահայ գեղագիտական ու գրաքննադատական մտքի վրայ, կարելի է ասել՝ մինչեւ 1870-ական թթ. վերջը:

1860-ականի սկզբներին Չմիւռնիայում յայտնուեցին նոր պարբերականներ՝ «Դիմակը», «Գարուն Հայաստանին» եւ «Յաւերժահարսը» (բոլորն էլ 1862 թ.): «Դիմակը» փորձում էր, աւելի կամ պակաս յաջողութեամբ, զարգացնել երգիծանքի ժանրը հայ լրագրութեան մէջ, իսկ միւս երկուսի մէջ առաւել նկատելի է թարգմանական գրականութեան ժողովրդականացման միտումը: «Դիմակը», սակայն, ուշագրաւ է նաեւ այս տեսակէտից, նրա էջերում Ա. Կ.

20. Յակոբեան Մ.Ն., Չմիւռնիայի մշակութային կեանքը, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ», 1972, թիւ 9, էջ 38: Կոստանդեան Գ., Մեթոդի վրայ, Սրբուան, 1961, Գ. Ն. Գասպարեանի Առաջաբանը, էջ 5-56:
21. «Մաղիկ», 1862, թիւ 34, էջ 281-285, 1863, էջ 6-7, թիւ 64, էջ 10-13, թիւ 65, էջ 21-24, թիւ 66, էջ 28-31 եւ այլն:

Տէտէեանը տպագրեց հատուածներ Շեքսպիրի «Համլետից»: Իր հերթին, «Յաւերժահարսը» տպագրեց նոյն հեղինակի «Վենետիկի վաճառականը» եւ այս հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ զմիւռնահայ մշակութային կեանքում աճում էր հետաքրքրութիւնը մեծ անգլիացու ստեղծագործութիւնների նկատմամբ: «Գարուն Հայաստանին» ընթերցողին ծանօթացրել է Բայրոնի ստեղծագործութեան հետ: Նրա «Հրէական մեղեդիները» հատուածային թարգմանութեամբ այդ պարբերականը իր բողոքն էր յայտնում բունակալութեան դէմ: Բայրոնի թարգմանիչ Գր. Մսերեանը յայտնում էր, որ Բայրոնի ամբողջ պոէզիան յագեցած է ազատասիրական շնչով:

1870-ական թթ. ոչ միայն Զմիւռնիայի, այլեւ արեւմտահայ ամբողջ մշակութային կեանքում նոր գաղափարների ու մտածողութեան տարածողներից էր «Արեւելեան մամուլ» պարբերականը (1871-1909), որ հրատարակում էր Մ. Մամուրեանի խմբագրութեամբ: Իր հանրագիտական բովանդակութեամբ «Արեւելեան մամուլը» բազմակողմանիօրէն է սնունդ տուել արեւմտահայ ընթերցողի հոգեւոր ու մշակութային պահանջմունքներին: Այստեղ իրենց որոշակի ձեւաւորումը ստացան հրապարակախօսական շատ ժանրեր, որով նոր, արդիական սահմանագծերին մօտեցաւ ազգային լրագրական մշակոյթը: Այս պարբերականի էջերում հրատարակում էին հրատապ նշանակութիւն ունեցող՝ ժողովուրդի կացութեան, արուեստին, գրականութեանը, թատրոնին, բարոյաէթիկական հարցերին, դպրոցին, մանկավարժութեանը, առողջապահութեանը, հայ ժողովուրդի պատմական անցեալին նուիրուած բազմաթիւ յօդուածներ, տեսութիւններ, լրատուութիւն եւ այլն: «Արեւելեան մամուլի», ինչպէս եւ յետագայում լոյս տեսած «Մետէօրա» տարեգրքի (1880-1881, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Գր. Մսերեան) էջերում դրսեւորուեցին արեւմտահայ առաջաւոր հասարակական մտքի էական կողմերը՝ մասնաւորապէս ազգային ինքնորոշման, եւրոպական ու ռուսական մշակոյթի, գիտութեան ժողովրդականացման, փիլիսոփայական ու գեղագիտական, տնտեսագիտական իմացութիւնների տարածման ասպարէզներում: «Մետէօրան» արեւմտահայ միակ հրատարակութիւնն էր, որը համիդեան բռնութիւնների ժամանակաշրջանում կարողացաւ (եւ ի վերջոյ, դրա համար հատուցեց իր խափանմամբ) գրաքննութիւնից անցկացնել ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը՝ իր թարգմանական գեղարուեստական գրականութեան շնորհիւ: Հարկ է նշել «Մետէօրայի» եւս մէկ երախտիքը հայ գեղագիտական մտքի զարգացման ասպարէզում. տարեգրքը առաջիններից մէկն էր, որ հիմնաւորեց ռեալիզմի գեղագիտութիւնը, ընդ որում, առաջինը այն իմաստով, որ այդ հիմնաւորմանը տուեց տեսական-փիլիսոփայական հիմքեր՝ յենուելով պոզիտիվիզմի փիլիսոփայութեան վրայ:

«Արեւելեան մամուլից» քսանվեց տարի անց Զմիւռնիայում հրատարակուեց «Իզմիր» շաբաթաթերթը (1897, խմբ.՝ Ն. Ներսիսեան): Թերթը կոչուած էր լրացնելու լրատուութեան այն սուր պակասը, որ ունէին զմիւռնահայերը եւորեայ «Արշալոյս արարատեանի» դադարից ի վեր: Շաբաթաթերթը, սակայն, տեւական կեանք չունեցաւ եւ գաղթօջախում

տեղեկատուութեան միակ աղբիւրը շարունակեց մնալ «Արեւելեան մամուլը», որն այդ ժամանակ հրատարակում էր որպէս կիսամեայ հանդէս: Գաղթօջախում վերստին թերթ յայտնուեց մէկ տասնամեակ անց, ընդ որում՝ օրաթերթ, «Արշալոյսը» (1907-1908 թթ., խմբ.՝ Բ. Քէչիչեան): Թերթն արտայայտել է գաղթօջախի առաջադէմ հասարակական խաւերի տրամադրութիւնները, իր էջերում տեղ տուել մտաւորականութեան հոգեւոր մղումներին եւ սուր քննադատութեան ենթարկել պոլսահայ եւ տեղի վերնխաւին: Վերջիններիս ձեռնարկած հալածական միջոցառումներն էլ, հաւանաբար, որոշեցին «Արշալոյսի» կենսունակութեան չափերը եւ թերթը դադարեց իր հրատարակութեան յաջորդ տարին: Նոյն՝ 1908-ին Զմիւռնիայում հրատարակուել է «Միմոս» շաբաթաթերթը՝ Ռ. Ղազիկեանի խմբագրութեամբ, որ դարձեալ երկար չի շարունակուել: Յաջորդ՝ 1909 թ. «Արեւելեան մամուլ» շաբաթաթերթը վերածուեց օրաթերթի՝ «Դաշինք» անուամբ (1909-1919, խմբ.՝ Ս. Պարթեւեան): «Դաշինքը» արտայայտել է Ռամկավար Կուսակցութեան հայեացքները եւ հետեւողական պայքար է մղել արեւմտահայերի ազգային ինքնորոշման համար՝ ակնկալելով արեւմտահայութեան վարչական ու մշակութային ինքնավարութիւնը Օսմանեան Թուրքիայի կազմում: Այս թերթը իր հրատարակութեան վերջին շրջանում, Մեծ Եղեռնից յետոյ, կրկին վերանուանուել է «Արեւելեան մամուլի» (1919-1922) եւ ուշագրաւ ու փաստականօրէն յագեցած բազմաթիւ նիւթեր է տպագրել եղեռնի ժամանակաշրջանում արեւմտահայերի, մասնաւորապէս զմիւռնահայ համայնքի նկատմամբ առաջին աշխարհամարտի վերջին թուրքական իշխանութիւնների հալածական քաղաքականութեան մասին:

1909 թ. Զմիւռնիայում հրատարակուել է «Մունեսիկ» շաբաթաթերթը՝ Ս. Պապիկեանի խմբագրութեամբ, ընդամէնը մի քանի համար: Լրագրական եւ հրապարակախօսական երեւոյթ էր «Աշխատանք» շաբաթաթերթը (1910-1914, տէր եւ տնօրէն՝ Ս. Թոքաճեան): Շաբաթաթերթը ուշագրաւ նիւթեր է տպագրել Արեւմտահայաստանի, Կ. Պոլսի եւ հայ գաղթօջախների ազգային ու հասարակական իրականութեան մասին: Հետաքրքիր են, մանաւանդ, զմիւռնահայ գաղթօջախի անցեալի եւ ժամանակակից կեանքի վերաբերեալ նրա զմիւռնահայ գաղթօջախի անցեալի եւ ժամանակակից կեանքի վերաբերեալ նրա հրապարակումները, որի հեղինակներն են Զմիւռնիայի եւ Կ. Պոլսի լրագրողներն ու հրապարակախօսները: Տպագրել է նաեւ արեւմտահայ գաւառի տնտեսութիւնը վերլուծաբար ներկայացնող նիւթեր, վիճակագրական տեղեկութիւններ եւ այլն:

1910-ական թթ. Զմիւռնիայի աշխուժացած ազգային կեանքը առաջադրում էր նաեւ երգիծանքի պահանջմունքը: Այս ժամանակաշրջանում հրատարակուեցին «Հուպիտ» (1910, խմբագիրներ՝ Մ. Թոփալեան, Յ. Շիրինեան) եւ «Մոճակ» երգիծական շաբաթաթերթերը: Սրանք, ինչպէս եւ «Փեթակ» շաբաթաթերթը, (1910 խմբ.՝ Գ. Սարգիսեան) հրատարակուել են կարճ ժամանակ եւ դադարել տարբեր պատճառներով: Շատ աւելի լուրջ եւ մնայուն ժամանակ եւ դադարել տարբեր պատճառներով: Շատ աւելի լուրջ եւ մնայուն ներդրում ունեցաւ «Հայ գրականութիւն» գրական, գեղարուեստական ու գիտական հանդէսը (1911-1914, խմբ.՝ Զ. Գազազեան): Հանդէսում

տպագրուել են գաղթօջախի տաղանդաւոր գրական եւ հրապարակախօսական ուժերը, առհասարակ ճանաչուած մտաւորականներ: Նրա բովանդակութիւնը վկայում է, որ 1910-ականի սկզբին զմիւռնահայ գաղթօջախում ազգային-հոգեւոր մշակոյթը ապրում էր նոր վերելք՝ կապուած հայ գրականութեան ժողովրդայնացման եւ հայագիտական մտքի զարգացման նորովի կողմ-նորոշումների հետ: Նոյն Ջ. Գազազեանի խմբագրութեամբ 1919-1921 թթ. հրատարակուել է «Միմոս», դատելով անունից՝ երգիծական շաբաթաթերթը, որը համեմատաբար տեւական է եղել զմիւռնահայ վերջին շրջանի պարբերականների մէջ:

Ամբողջովին իր ժամանակաշրջանի տրամադրութիւններն էր արտայայտում «Ատրուշան» կիսամեայ հանդէսը (1919, տնօրէն-խմբագիր՝ Մ. Բարթիկեան), որի էջերում իւրովի արտացոլուել է ոչ միայն եղեռնի արհաւիրքներին դիմակայած զմիւռնահայ համայնքի հասարակական ու մտաւոր կեանքը, այլեւ ցեղասպանութիւնը վերապրած հայ բեկորների ողբերգութիւնը, ժողովրդի իրական կացութիւնը: «Ատրուշանի», ինչպէս եւ «Դափնի» (կիսամսեայ, 1921-1922, արտօնատէր եւ տնօրէն՝ Յ. Զվանչիր-Ղ. Դուրեան) եւ «Իրաւունք» օրաթերթի (1919) նիւթերը հետաքրքրական են յատկապէս այն առումով, որ ներկայացնում են զմիւռնահայ հնամենի գաղթօջախի պատմութեան եւ հասարակական կեանքի վերջին էջերը: «Դափնի», մասնաւորապէս, բացի կրօնական բնոյթի ուսուցողական նիւթերից, ինչպէս եւ գաղթօջախի հայութեան կրթական կեանքին նուիրուած հրապարակումներից, տպագրել է պատմական արժէք ներկայացնող վաւերագրեր, որոնք կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում 17-18-րդ դդ. բնաշխարհից հայ ժողովուրդի հատուածների գաղթի, զմիւռնահայ գաղթօջախի պատմութեան, դրանում եկեղեցու դերի եւ նշանակութեան մասին:

Ռամկավարներից յետոյ Ջմիւռնիայում ազգային կուսակցութիւններից թերթ է հրատարակել ՀՀ Դաշնակցութիւնը՝ «Գոյամարտ» անուամբ: (1920, հրատարակիչ-խմբագիրներ՝ Մ. Սարեան, Վ. Գէորգեան, Անտ. Կազել): Այս պարբերականը եւս կարճ կեանք է ունեցել, որ դարձեալ վկայում է գաղթօջախի վերջին շրջանի հեղհեղուկ կացութեան մասին: Նոյն թուականին, փոքր-ինչ աւելի տեւականութեամբ (1920-1921) լոյս է տեսել «Մամուլ» ամսագիրը: 1922 թ., կարծես գաղթօջախի մօտալուտ վախճանի իւրօրինակ արտացոլում, Ջմիւռնիայում հայ ազգային-հասարակական որեւէ թերթ չի տպագրուել: Ամենավերջինը «Պատրաստ» կիսամեայ հանդէսն էր (1920-1922, խմբ.՝ Զ. Յարէթեան), որը սկաւառների պաշտօնաթերթն էր: Վերջին պարբերականների հետ միասին դադարել էր նաեւ զմիւռնահայ մշակութային կեանքը:

CULTURE IN THE ARMENIAN SETTLEMENT OF SMYRNA

ALBERT KHARATIAN

SUMMARY

The Armenian settlement in Smyrna, formed in the last quarter of the XIVth century, made a valuable contribution to the development of national spiritual and intellectual life. Principles established in this settlement had a great impact on the development of book-printing, national education and schooling, the press, fiction and improvement of the new literary language, theatre, etc. Earlier than any other Armenian cultural centre in Ottoman Turkey between 1840 and 1850, intellectuals in Smyrna worked on European literature, translating the classics (Shakespeare, Moliere, Hugo, Goldoni, etc.), which in fact strongly incentivated the whole of West Armenian literature. As from 1840 various periodicals of different social leanings were published.

This was where the first West Armenian national newspaper on social matters was published. It was called "Arshaluys Araratian" (1840-1884). In eighties a theatre called "Vaspourakan" housed the best representatives of West Armenian theatre.

It was here that one of the most eminent philosophers - Galoust Kostandian - lived and worked. His points of view were fairly close to those of A. Conte's positivism.

In September 1922 the Armenian and Greek population of the city of Smyrna was slain by the soldiers of Kemal. Until this date the Armenian settlement in Smyrna played a significant role in the enrichment of Armenian culture.